

דרגות בעידון האימה – עיצוב נושא השואה בספרות למבוגרים, לבני נוער ולילדים

חנה יעוז

שואה ואימה ירדו לעולם כשהן כרוכות זו בזו. בספרות השואה, שקהל היעד שלה הוא מבוגרים ובני נוער, קיים מערך מורכב של דרכי עיצוב ספרותיות שנעות בין הנטייה להעצמת האימה ובין ניסיונות לעדן ולנטרל.¹ הפנייה היא על פי רוב לאחד הקטבים: נטורליזם או ריאליזם לירי. לעתים מופיע באותה היצירה עצמה מערך משולב של "אמנות הבחילה" עם פרוזה לירית מעודנת, והמתח בין שתי דרכי העיצוב מעלה את העניין ביצירה. לעומת זאת, ספרות הילדים בנושא השואה פונה במובהק לדרך העידון והנטרול, עד כי מאבק ההישרדות של הניצול משדר מעין הירואיזם אופטימי, שנעדר כליל מסיפורי המאבק וההישרדות בספרות שנועדה למבוגרים. משום כך בחרתי לבדוק את הדרכים לעידון האימה בספרות השואה למבוגרים וילדים מתוך עמידה על המשותף ועל הייחודי.

עיון בספרות השואה לסוגיה מעלה כי הבחירה בילד כגיבור המרכזי של היצירה אינה ערובה לדרך העיצוב של האימה. לעתים מסייעת העמדת הילד במרכז העלילה להעצמת האימה דווקא. דוגמה בולטת לכך משמשת כתיבתו של ק' צטניק, שפנה אל "אמנות הבחילה" בסדרת ספריו – **סלמנדרה, בית הבנות, פיפל העימות**.² אחד משיאייה של הגישה הנטורליסטית בנושא השואה מצוי בספר **פיפל**, שגיבורו המרכזי, מוני, הוא ילד בן אחת-עשרה, המשולח לאושוויץ. בהקדמה לספר כותב המחבר: "פיפלים, נערים רכים, שבחרו להם ראשי הבלוקים באושוויץ לתעלוליהם המיניים. אין רושם כרוניקה זו יודע מנין הכינוי 'פיפל' נובע, מי המציאו, ובאיזה לשון מקורו. מכל מקום באושוויץ היה זה שם שגור כמו השמות

---

¹ יעוז, 1980.
² צטניק, 1975.

לחם, מוזלמן, קרמטוריום." ואכן, סצנת השיא של הזוועה בספר שלפנינו, ואולי בסדרה כולה, היא תיאור אכילת בשר אדם במחראה של המחנה. בשרו של נער, "פיפל", שנרצח בידי מענהו והופך ל"עסקה טובה" בשל היותו מפוטם יחסית... (פיפל, עמ' 190). העמדת הילד כגיבור המרכזי של הספר, ילד שחש בזוועות על בשרו ומעורב בהן כקורבן וכצופה כאחד, רק מעצימה את האימה.

תופעה דומה מצויה בספרו של ש' גולן **באשמורת אחרונה**³ הגיבור המרכזי הוא ילד שמתגלגל עם משפחתו מפולין לרוסיה. העמדת הילד במרכז העלילה מחזקת את תחושת הסבל. תופעה זו בולטת במיוחד בסצנות המתארות את מות ההורים. פטירת האב נמסרת כסצנה נטורליסטית. הילד רואה תולעת נעה על פניו של האב (**באשמורת אחרונה**, עמ' 107), ואילו בתיאור קבורתה של האם מודגש צערו של הילד על "שן הזהב המעוכה" שעקרו הקברנים היהודים מפיה של אמו (שם, עמ' 140-142). המחבר מרבה בתיאורי זבובים גדולים, פצעים ומחלות, והמתח בין הגיבור הצעיר וחסר הישע ובין עולם האלימות והאימה הוא משמעותי ביותר. הילד נזרק לעולם של ונדליזם אכזרי, כאשר כל הנורמות שעליהן חונך בעולם של טרום השואה – אהבת אדם, הגינות, עזרה לזולת, כבוד למבוגרים – כולן מופרות, בדרך כלל בידי עולם המבוגרים עצמו. מציאות זו יוצרת קונפליקטים חזקים המסייעים לסופר, שבחר לעצב את הטראומה של השואה בדרך שעיקרה הדגשת הבחילה והזוועה.

בניגוד לגישה הנטורליסטית, המאפיינת חלק ניכר מספרות המבוגרים בנושא השואה, קיים ניסיון מובהק לחיפוש אחר דרכי עיצוב ספרותיות שמעדנות את האימה. הכיוונים המרכזיים הם עקיפת הנושא באמצעות בחירת התקופות והנושאים (ריכוז העלילה בעולם שלפני הדפורטציה, או בשוליה של האימה, במצבי בריחה ומסתור), שינויים בנקודת התצפית (מבוגר/ילד), שימוש מרובה בהומור ובאירוניה (בניגוד לגרוטסקה,

---

³ גולן, 1963.

המשרתת את עיצוב האימה דווקא) וכן שימוש בדרכי ההשלכה וההעברה, המובילות ליצירת אופני הצפנה (שימוש בסינקדוכות – מושגים מעולם מחנות הריכוז שנועדו לייצג את האימה בלי לתארה). חלק מדרכי העיצוב הללו מאפיין יוצרים שפנו אל הריאליזם הלירי, ואכן החדירה של אמצעים שיריים אל תוך הפרוזה מעדנת את האימה. תופעה זו מאפיינת במיוחד משוררים שפנו אל הפרוזה השירית בכותבם על ילדות בשואה, כגון בן-ציון תומר בספרו **דרך המלח**, וא' יעוז-קסט בספרו **בחלון הבית הנוסע**. ספרו של ב"צ תומר, **דרך המלח**⁴, מתאר ילד יהודי מפולניה, שעובר את תהליך ההתבגרות שלו שעה שהוא מתגלגל עם משפחתו במרחבי רוסיה, וסופו שהוא נספח אל "ילדי טהרן". כותב על כך המשורר באחרית דבר לספרו: "בכבות הזיכרון נדלק הדמיון. דרכו של זה למחות את הפרטים. לשחוק עד דק. הדמיון משול לסולם, שראשו מים ורגליו אש. אני מטפס בהליכה הזאת במעמקי זמן מים זמן אש כבויים. אני מבין לראשונה, שמלחמה היא כתמים מחוקים, שחוקים ואדומים בתמונה שנתרוקנה מעצמים. אני צולל ובידי פריט נשכח. זכר לאיננו. זיכרוני הוא הברה, שנקביה חלונים חלונים למוות העולה, וכל הזורם בס – אפר."

דמות הילד היא המושכת את המחבר אל "ארצות כיבוי הזיכרון". ילדות בעולם של פליטים. נסיעה ברכבת לסמרקנד, "ארץ הלחם, המשמש והאפרסק", שהפכה בימי המלחמה לארץ הרעב. הילד עובר חוויות ראשוניות של מפגש עם גילויי ידידות, אהבה ומוות. "נדחקתי גם אני לחדר כדי לראות מה מראה לו למוות. מראהו היה שקט מאוד ולגמרי לא מבהיל. המוות עצמו נראה לי אפילו חסר אונים במקצת שכן לא עלה בידו למחוק מעל פניה את חיוך התמיד שלה" (**דרך המלח**, עמ' 40). דרך זו של עידון האימה משולבת בספר עם תיאורים נטורליסטיים. בבואו לתאר סימנים של התבגרות מינית (שם, עמ' 130) או עוויתות של דיזנטריה (שם, עמ' 154) המחבר אינו חס על הקורא. לעתים שתי הדרכים משתלבות בקטע אחד:

---

⁴ תומר, 1978

הכל, גם מופשלי המכנסיים זינקו לעבר המעקה, לראות את הכצעקתה של המבשר. השמש הפציעה, וחניתות זהב ארוכות החלו לקרוע חלונות במעבה הערפל הנסוג, ורצועות של חול הבהיקו על החול הלבן (שם, עמ' 165).

השילוב של אימה, בחילה ועידון לירי מופיע ברומן של אי יעוז-קסט, **בחלון הבית הנוסע**⁵. זהו סיפורה של משפחה יהודית, המשולחת מעיר שדה הונגרית למחנה הריכוז ברגן-בלזן. בקוטב האימה והבחילה מסופר על ילד שרואה אישה זקנה טובעת במחראה של המחנה (**בחלון הבית הנוסע**, עמ' 53-52), ובקוטב העידון – תיאור הצעידה בשלג אל מחנה הריכוז:

רק קול הרגליים וכלי האוכל המקושרים אל המעילים בשרוכי נעליים מקישים. רגליים על פי תוף. "רופא", נשמע בגרמנית. "אל נא, אל נא, לוחשת אמי. ואבא מוסיף להתהלך ולהתנועע בטור על פי קצב דיודי העורבים אשר לשני צדי המהלך. עורבים כעין הקרח השחור שהופקדו למשמרת על כף ידו של החורף. צפירה מצד נמל ברגן. אונייה בוואקום העולם? (שם, עמ' 17).

המטאפורות – "קרח שחור", "כף ידו של חורף", "ואקום העולם" – מעדנות את האימה, אבל אינן מנטרלות אותה. דומה כי קיים קשר מעניין בין הגישה הנטורליסטית להדגשת האימה ובין הריאליזם הלירי המעדן אותה. שתי דרכי העיצוב הספרותיות הללו מפעילות אמוציות חזקות באמצעות העלאת תמונות והדגשת המערך החושי – ריח, קול, צבע וכד'. שתי הדרכים פועלות על הצד האמוטיבי של הקורא. יתרה מזאת, השילוב שבין נטורליזם לריאליזם לירי מופיע ביצירות שקהל היעד שלהן מבוגרים ובני נוער כאחד. לעומת זאת, מעניין לבחור יצירות שנועדו מראש לילדים ולמתבגרים. דומה שהדגש הוא על התרחקות מן הגישה הנטורליסטית וחיפוש אחר דרכי עיצוב חדשות לעיצוב האימה ולנטרולה. התרחקות מ"אמנות הבחילה" וריבוי האמצעים לעידון האימה ולנטרולה מייחדים את ספריו של אורי אורלב, למבוגרים וילדים כאחת.

⁵ יעוז-קסט, 1970.

מעניין לפיכך להשוות את הדרגות בנטרול האימה בשתי יצירות משלו. ספרו של אורלב **חיילי עופרת**⁶ הופיע לראשונה בשנות החמישים המאוחרות ונועד למבוגרים ולבני נוער. הספר השני, **האי ברחוב הציפורים**,⁷ שהופיע בראשית שנות השמונים, מיועד בראש ובראשונה לילדים. בשני הספרים הגיבור המרכזי הוא ילד, בשניהם קיים מערך מוטיבים שמקורו "הילד המשחק", ובשניהם קיים שימוש מרובה בהומור ובאירוניה כדי לנטרל את האימה. ואולם בספר **חיילי עופרת** מופיעה דמות "המספר המבוגר", המייצגת נקודת תצפית שונה, שעיקרה מודעות לאימה. "אני ידעתי שזופיה לא תחזור", אומר "האני המבוגר", וקורא לאם בשמה הפרטי, בעוד הילד, יורק, מסתכל בהתרחשות ואינו יורד לעומק המשמעות (**חיילי עופרת**, עמ' 122). לאורך כל הספר קיימת הבחנה ברורה בין הידיעה של "האני המבוגר" ובין הידיעה המיוחסת לילד. יתרה מזאת, יש שהמספר המבוגר מתבונן בילד שהוא עצמו היה פעם: "הרהרתי בלבי: אני קטן ורזה. משונה שמכנסיד היו עולים פעם עלי. כמובן, גם זה נשאר בגדר מחשבה" (שם, עמ' 10).

ההבדל בין שתי נקודות התצפית בא לידי ביטוי מובהק בהתייחסות לתיאורי המציאות במחנה הריכוז ברגן-בלזן. נקודת ההתבוננות של המבוגר נמסרת לעתים במבדה דמוי כרוניקה, ולעתים בגישה אירונית. השוואת מראה הצריף במחנה עם חדר ילדים מרוהט יפה ומצועצע (שם, עמ' 173) היא אירונית, כמו גם תיאור מעשיה של האם ב"גן העדן", כאשר המחבר המשתמע מתייחס באירוניה מופגנת לאפשרות "גן עדנית" מעין זו (שם, עמ' 129). נטרול האימה פונה להיתול בעל גוון קומי – כגון העלאת שיר ילדים: "זבוב במרק חותר לו בנחת / היטלר אצלנו יושב לו בתחת" (שם, עמ' 181). במילים המרמזות על הכיוון "המימטי הנמוך" יש יסוד של אנטי-שגב, והן מסוגלות לנטרל אימה. אולם הטון המרכזי של הספר נקבע באמצעות המחבר המשתמע, המשלב מדי פעם קטעים דמויי כרוניקה:

⁶ אורלב, 1967.
⁷ אורלב, 1981.

מבין כל האנשים האלה, אשר ירכזום במחנה ליד הנובר, ייוותרו במשך השנים הבאות שלוש מאות וחמישים בלבד, ובתוכם המאתיים של הרשימה הפלשתינאית (שם, עמ' 170).

בדיקת ספרו של אורלב, **האי ברחוב הציפורים**, שקהל היעד שלו הוא בראש ובראשונה ילדים, מעלה מערך מורכב ומעניין של עידון ונטרול. אורלב, האמון על שיטות ודרכים לנטרול האימה, כפי שראינו מתוך עיון בספרו **חיילי עופרת**, עושה צעדים נוספים ומעניינים בתחום זה שעה שהוא מכוון את כתיבתו אל קהל צעיר יותר ומחוסן פחות. העמדת הילד כגיבור מרכזי והצגת "נקודות תצפית" של ילד, שאינו "יודע כול", והוא מבין ומפרש את ההתרחשויות מנקודת ראותו בלבד – היא בעלת משמעות. יתרה מזאת, הילד מעוצב כדמות נאמנה, ישרת דרך, נדיבה וטובה. המבוגרים, המנסים לשרוד בין הריסות הגטו, מתגלים בקטנוניותם, בפחדנותם ובהתנהגותם כ"מלשינים". הילד, לעומת זאת, מעוצב כגיבור בעל תושייה, הלומד לשרוד ולהסתתר בקבוצת בתים הרוסים בפאתי גטו שתושביו הוגלו ממנו (על עטיפת הספר מופיע הביטוי "רובינזון קרוזו"...) ⁸. מאבק ההשרדות בנוי חוליות-חוליות, ובכל שלב ושלב מוצג הילד כגיבור, המצליח להתגבר על המכשולים. אף הסיום נועד לנטרל את החרדה: האב, שנותר בחיים, חוזר ומוצא את הילד המתחבא בבית ההרוס, ושניהם אמורים להצטרף אל הפרטיזנים. יתרה מזו, הילד שבסיפור מצויד בסמלי עוצמה וכוח – ובראשם אקדח. הילד שומר במשך כל חודשי הבדידות במחבוא על אקדחו של האב, ואף מצליח להציל בעזרתו ילדה מידי של מבוגר אלים (עמ' 63-65), וכן יהודים מורדים שנלכדו בידי חייל גרמני. האקדח הוא סמל ריאליסטי מובהק שמבטא כוחניות ומעניק ביטחון (לכמה יהודים מבוגרים היה נשק בגטו, וכאן מחזיק בו ילד קטן?). כנגד האקדח המסמל כוח, מופיע לצדו של הילד עכברון קטן בשם "שלג". הצגת הילד כבעלים לחיית מחמד בלב הבית ההרוס בתוככי הגטו היא סיטואציה שמאפשרת את עקיפת

⁸ כהן, 1988, עמ' 163.

האימה. המחבר מקנה לילד מידה גבוהה של "שליטה מצבית". הילד מוצג כאדונו של העכברון; הוא שומר עליו ואף הופכו לידיד נפש שעמו אפשר לנהל שיחות ארוכות. מוטיב אחר השזור בעלילה ומאפשר נורמליזציה מסוימת הוא זה של אהבת נעורים. הילד, אלכס, מגלה עניין רב בילדה קטנה, שבה הוא צופה מרחוק, מתוך מחבואו. ברגע של מפגש הם מגלים את צפונותיהם, והילדה מתגלה כיהודייה, שחיה עם אמה על גבול הגטו, בלב העולם הנוצרי. אהבת הילדות התמימה מפיגה את המתח ואת החרדה, וגוברת לשעה קלה על אימי המלחמה. מוטיב זה מעובד כסיפור לוואי שארוג בתוך עלילה שעיקרה, מאבק הישרדות תוך ציפייה לאב המבושש לחזור. דרך עיצוב של סיפורי אגב ולוואי מופיעה לאורך כל הספר, ועיקרה סיפורים שיש בהם משום עדות להצלה – הישרדות בכוח מזל או נס. אף הסברי אגב ולוואי נמסרים באמצעות המחבר המשתמע לאורך העלילה כולה. מושגים כגון "סלקציה" (עמ' 12), "גטאות" (עמ' 38), "בונקר" (עמ' 82) ודומיהם מוסברים בצורה לוגית מאופקת, מצומצמת וחסרת ריגוש. דרך מסירה זו מנטרלת את הפחד. אמצעי אחר הוא פנייה להומור ולאירוניה. ואולם כדי "להוציא את העוקץ" מן האירוניה, מלוות ההערות האירוניות בדברי פרשנות. לדוגמה, האב אומר לבן: "אתה עוד תזכה לראות את מלחמת העולם השלישית" (עמ' 10), והילד שואל את עצמו, למה התכוון אביו? האם רצה לומר לו שהוא, אלכס, יאריך ימים, יעבור את המלחמה הנוכחית, ויגיע ביום מן הימים לאיזו מלחמה עתידנית רחוקה, או אולי רק רצה להגיד שזאת לא תהיה מלחמת העולם האחרונה? לכך מצרף המחבר הסבר על התנהגות הגרמנים במלחמת העולם הראשונה שלפיו היהודים זכרו התנהגות זו לטובה, וסירבו להאמין שהגרמנים באמת הורגים יהודים ושולחים המוני יהודים למחנות עבודה (שם, עמ' 11).

האירוניה, כשהיא מלווה בהסברים ממצים, מאבדת חלק מתוקפנותה. ההומור, לעומת זאת, אינו נזקק להסברים. "מוטיב הצחוק" עובר בכל הסיפור. סצנה שלמה מוקדשת לניסיונו של הילד ליצור קשר עם אדם זר

בחורבות הגטו באמצעות החידוד והבדיחה (שם, עמ' 72). ההנחה הברורה היא כי הצחוק והבדיחה יוצרים קשר בין אנשים ומפיגים את האימה. דרך אחרת לעידון האימה היא עקיפתה. נמסר לקורא שהילד ירה בחייל גרמני כדי להציל יהודים שלכד הלה. ואולם הריגת החייל מבוצעת מרחוק, ואין תיאור של ריגוש יתר או קרבה פיזית בין הילד לחייל. מראהו של המת, הצורה שבה פשטו מעליו את מדיו וגררו אותו למקום סתר כדי להטמינו, כל אלו מתרחשים באמצעות מסירה עקיפה, והילד אינו מתבונן בהרוג או בתהליך הקבורה (שם, עמ' 98-101). עקיפת האימה נוצרת גם על ידי בידודו של הילד בתוך הבית ההרוס בגטו. הילד מוצג כאדון לעצמו. מאבקו העיקרי הוא השגת מזון וביגוד, והקפדה על הימנעות מחשיפה. הציפייה לאב, שהבטיח לחזור, הופכת לכוח מדרבן, ובמקביל לה מדרבנת הציפייה לאפשרות של הקמת "מדינה של יהודים" (שם, עמ' 116). הופעת האב בסופו של הספר מספקת מעין "סוף טוב", והכוונה להצטרף לפרטיזנים מאפשרת לסיים את הספר בכיוון של מעשי גבורה עתידיים, העולים בקנה אחד עם מציאות האקדח, המלווה אותו לכל אורך מאבקו (האב, המופיע בסוף הסיפור, מצויד אף הוא בכלי נשק אישי). מאבק ההישרדות של הילד בגטו הנטוש מסתיים באקורד מבטיח בכיוון ההירואי.

דרכי העיצוב של האימה בספרות השואה שואבות את כוחן מקהל היעד. הנטורליזם מיועד בעיקר לקהל הקוראים המבוגר, ואילו נטרול האימה – לקורא הילד. ואולם יצירות שקהל היעד שלהן הוא מתבגרים ובני נוער קרובות יותר בדרכי העיצוב לספרות המבוגרים בנושא השואה. ואכן, דרכי העיצוב המרכזיות המיועדות לעידון האימה (השימוש ב"נקודת התצפית", ב"הומור ואירוניה", ב"גיבור המרכז" וכד') הן בגדר כלי בידוי של היוצר, אבל בעת ובעונה אחת לפנינו גם מעין "כלי אבחון" שיכול לסייע למורה, למדריך, לספרן וכו' להתמודד עם הבעיה: אילו יצירות ספרות בנושא השואה מיועדות לקורא הבודד בגיל מסוים, או לכיתה הלומדת. הכרת דרכי העיצוב והשפעתן היא כלי ביד היוצר והמחנך כאחד.

ביבליוגרפיה

- אורלב, אורי (1981). **האי ברחוב הציפורים**. ירושלים: כתר.
- אורלב, אורי (1967). **חיילי עופרת**. תל אביב: ספריית פועלים.
- גולן, שמאי (1963). **באשמורת אחרונה**. רמת גן: מסדה.
- יעוז, חנה (1980). **ספרות השואר בעברית כסיפורת היסטורית וטרנס-היסטורית**. תל אביב: עקד.
- יעוז-קסט, איתמר (1970). **בחלון הבית הנוסע**. תל אביב: עקד.
- כהן, אדיר (1988). **תמורות בספרות ילדים**. חיפה: אח.
- צטניק, קי (1975). **סלמנדרה, בית הבובות, פיפל, העימות**. לוי אפשטיין-מודן.
- תומר, בן-ציון (1978). **זרז המלח**. תל אביב: ספריית תרמיל.